

Трансформації нормативної сфери особистості в умовах бунту як форми аномічної поведінки //Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – 256 с. – С. 103-116.

ТРАНСФОРМАЦІЇ НОРМАТИВНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ БУНТУ ЯК ФОРМИ АНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ.

Губенко О.В., м. Київ

В статті висвітлюється проблема нормативної кризи в суспільстві. Зокрема, аналізується протиріччя між старими і новими суспільними нормами в суспільстві і наслідки, які з цього витікають для поведінки людини. Залучається теорія аномічних розладів Дюркгейма та Мертона. Згідно із класифікації типів аномічної поведінки Мертона, поведінка, пов'язана із заміною старих норм на нові, називається бунтом. У статті зроблена спроба розвинути типологію бунтарської поведінки. Були визначені такі категорії бунтарів, як нігіліст, яacobінець та реформатор. Ми назвали нігілістом бунтаря, який руйнує старі норми і не створює нові. Бунтар, який руйнує старі норми й примусово вводить нові, був названий яacobінцем. Бунтар, який не руйнує, а поступово перетворює стару норму на нову, це бунтар-реформатор. Вказується на необхідність запобігання девіаціям соціальної поведінки шляхом реформаторської соціальної творчості.

Ключові слова. Аномічні порушення, суспільна норма, теорія аномічних розладів Дюркгейма та Мертона, криза суспільних норм.

Проблема. Певні суспільно-історичні обставини формують людину, яка шукає свободи не у виконанні закону та соціальних норм, а в їхньому порушенні. В цих умовах виникають кілька соціально-психологічних типів особистості, що характеризуються поведінковими реакціями, які знаходяться в конфлікті з нормою.

Одну з класифікацій таких девіантних соціальних реакцій запропонував Роберт Мертон, який поклав в її основу поняття **аномії**. Цьому поняттю надається велике значення в сучасній соціології та соціальній психології. В перекладі з давньогрецької мови «*anomos*» означає «беззаконний», «такий, що поза нормою», «некерований». В суспільні науки цей термін ввів французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858-1917). Аномія – це такий стан суспільства, в якому значна

частина громадян, знаючі про існування моральних і соціальних норм і законів, ставиться до них байдуже або негативно. Аномія описує порушення соціально-культурної інтеграції з причини відсутності чітко встановлених соціальних і культурних норм або суперечливості соціально-інституціональної бази. Соціальна інтеграція існує, коли члени суспільства надають важливе значення його нормам і керуються ними у своєму житті. Аномія виникає, коли індивіди більше не бажають слідувати загальним нормам.

Аналіз досліджень та публікацій. Згідно з Дюркгеймом, зростання злочинності та самогубств, інших форм девіантної поведінки (розлучень, алкоголізму) – наслідок руйнування релігійних, сімейних і народних традицій та цінностей, тобто наслідок аномії. Поведінка індивіда, таким чином, багато в чому залежить від згуртованості суспільства. Дюркгейм вважав, що для сучасного йому суспільства аномія – це постійне явище.

Погляди французького соціолога суттєво розвинув американець Роберт Мертон. Якщо для Дюркгейма аномія була станом безнормності, то Мертон розглядав її як наслідок конфлікту офіційно проголошених цілей й законних та доступних засобів їх досягнення. Аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягти законним шляхом цілей, які проголошені суспільством. В капіталістичному суспільстві такими цілями є матеріальний успіх та індивідуальне благополуччя. Якщо населенню законні засоби їхнього досягнення недоступні, то на його долю залишаються лише незаконні. Таких форм поведінки, які є девіантною реакцією на конфлікт соціальних норм, Мертон нараховує п'ять [6]:

1. **Конформізм** (згода з цілями суспільства та засобами їхнього досягнення). Наприклад, молода людина, - конформіст ставлячи перед собою мету – фінансовий успіх, досягає її законними шляхами: отримує гарну освіту, знаходить престижну роботу й успішно просувається по кар'єрній драбині.

2. **Інновація**. Вона передбачає згоду із суспільно схвалюваними цілями, але відкидає соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. «Іноватор» використовує нові, але незаконні засоби здобуття багатства – він займається рекетом, шантажем або здійснює так звані «злочини білих комерців» - розтрачує чужі гроші тощо.

3. **Ритуалізм.** Передбачає заперечення цілей даної культури, але використання (іноді доведене до абсурду) соціально схвалених засобів . Бюрократ, фанатично відданий своїй справі, наполягає, щоб кожен бланк був підшитий у чотирьох екземплярах. Кінець кінцем він стає жертвою бюрократичної системи і стає алкоголіком з відчаю Це саме тому, що забувається мета діяльності – для чого все це робиться. Також до проявів ритуалізму, але у даному випадку у науковій сфері, може бути віднесений такий стан у нормативній базі, коли занадто зростає кількість формальних вимог до оформлення наукової публікації, і іноді на виконання цих вимог витрачається більше часу, ніж на написання самої наукової роботи.

4. **Ретреатизм.** (втеча від дійсності). Спостерігається у випадку, коли людина одночасно відкидає і цілі, і соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. Яскравим проявом ретреатизму постають маргінали: бродяги, алкоголіки, душевнохворі, наркомани і т.п.

5. **Бунт.** Він також відкидає і культурні цілі, і соціально схвалювані засоби досягнення. Але він здійснює заміну старих цілей і засобів на нові: створюється нова ідеологія (вона може бути революційною). Наприклад, система капіталістичної власності замінюється на соціалістичну, яку революціонер вважає більш легітимною, ніж існуюча. Аномічні реакції за Мертоном схематично представлені у таблиці 1, де «+» - прийняття, «-» - заперечення, «±» - відмова і заміна новими нормами.

Табл. 1

Аномічні реакції	Схвалювані соціальні цілі	Схвалювані у суспільстві засоби
Конформізм	+	+
Інновація	+	-
Ритуалізм	-	+
Ретреатизм (втеча від дійсності)	-	-
Бунт	±	±

Типологія аномічної поведінки, яка запропонована американським вченим, цінна тим, що дозволяє прослідкувати вплив на соціальну поведінку внутрішніх суперечок нормативної системи. Але вона, як і будь-яка типологія, не може бути вичерпною. Зокрема, в ній, на нашу думку, не знайшли достатнього вираження протиріччя, закладені у засоби досягнення цілей, зокрема, протиріччя між формальними та неформальними нормами. Також не досліджені деякі інші аспекти. Наприклад, недостатньо повно проаналізовані типи поведінки, які виникають внаслідок ідентифікації людини з соціальним правилом, нормою. (Докладніше про запропоновану нами типологію особистості, яка пов'язана із цими видами аномічної поведінки, дивиться в [2]). Ще однією підставою для диференціації аномічних соціально-психологічних реакцій може бути спосіб заміни старої норми на нову, спосіб перетворення норми, так би мовити, спосіб бунту (нагадаємо, що створення нової норми на місці старої характерне, за Мертоном, для **бунта**). Зупинимось докладніше на дослідженні бунту як форми аномічної поведінки.

Завдання дослідження. 1. Виокремити типи особистості, які формуються у процесі бунту проти традиційної інституціонально-нормативної системи.
2. Проаналізувати характерні риси світоглядних настановлень та поведінки, які пов'язані із способами заміни норм у нормативній системі суспільства. Проаналізувати засоби запобігання девіаціям соціальної поведінки за допомогою оптимальних форм соціальної творчості.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Саме в бунті відбувається конструювання нової нормативно-інституціональної системи суспільства, здійснюється нормативна соціальна творчість. (Знову ж таки, згідно із теорією Мертона). На нашу думку, за способом такої соціальної нормативної творчості розрізняються три типи бунтарів.

1. Бунтар-нігіліст. Він руйнує стару норму в ім'я повного знищення будь-яких норм. Його принцип: «Руйнування – справа творча!». В області філософської ідеології прикладом такого нігіліста був творець філософії індивідуалістичного анархізму Макс Штірнер.

2.Бунтар-якобінець. Цей тип бунтаря руйнує стару норму і дає нову, насильно нав'язуючи її суспільству, яке до неї не готове, при цьому не зупиняючись ні перед якими жертвами й насильством. Яскравими прикладами цього типу «благодійників людства» можуть бути Робесп'єр, Ленін, Мао Цзе Дун.

3.Бунтар-реформатор. Він не руйнує, а трансформує стару норму, поступово перетворюючи на нову. Переважно діє еволюційними ненасильницькими методами. Намагається запобігти жертвам та руйнівним наслідками у процесі соціальної творчості. Видатними представниками цього соціального типу були Махатма Ганді, російський імператор Олександр II.

Проілюструємо це схематично у таблиці 3, де «+» - ствердження норми, «-» - руйнування норми, «±» - поступова зміна старої норми на нову.

Табл. 2

Тип бунтаря	Ідентифікація	
	Стара норма	Нова норма
1. Нігіліст	–	–
2. Якобінець	–	+
3. Бунтар - реформатор	±	+

Останній, третій тип соціального реформатора, на нашу думку, є найбільш конструктивним і творчим, здатним створити найбільш здорове й гуманістичне суспільство.

З огляду на ту велику історичну роль, яку відігравало бунтарство й пов'язаний з ним соціальний утопізм в долі нашої Батьківщини, приділимо цьому феномену окрему увагу. Проаналізуємо деякі нормативно-етичні парадокси, властиві поведінці бунтаря, спираючись на концепцію раціогуманістичних засад вдосконалення етичної свідомості Г.О. Балла [5]. По-перше, протестні соціальні дії бунтаря пов'язані з певною морально-етичною нормативною специфікою, яка відзначається загостреним ставленням до соціально-етичної проблематики (принаймні, на рівні раціоналізації своєї поведінки). Бунтар – один з тих, охарактеризованих Г.О. Баллом діячів, яким властивий незадовільний стан етичної свідомості. Він знаходить вияв, зокрема, в обстоюванні багатьма

філософами морального максималізму. З іншого боку, набагато більше діячів (включно з науковцями) відмахуються від моральних обмежень як від прикрих перешкод, що лише знижують успішність діяльності [1, с. 18]. Бунтар, як правило, виправдовує свій бунт моральним максималізмом і пафосом ствердження добра проти суспільного зла. Але ці позиції, властиві бунтарю, парадоксальним чином призводять до морального нігілізму. Як зауважує Г.О. Балл, «моральний максималізм, який категорично відкидає будь-яке зло, є ірраціональним і не може бути послідовно реалізований [1, с. 8]. Це має спонукати, однак, не до нігілістичного заперечення моральних пріоритетів, а до виваженої універсальної моральної настанови»[1, с. 9]. На жаль, усвідомлення неможливості абсолютного добра часто призводить до ненависті до життя, в якому зло є неминучим, бо, як наголошує Г.О. Балл, підтримуючи відому філософську тезу, добро й зло нерозривно пов'язані онтологічно (у самому бутті). Коли логіка максималіста розгортається до кінця, то самè життя теж підлягає знищенню, тому що в ньому є зерна зла. А отже, соціально-етичний максималізм бунтаря може призвести до знищення життя, тобто породжує нове зло, ще гірше, ніж те, яке було. Бо старий лад, хоча й припускав зло, припускав і життя таким, яким воно є (і в якому зло неминуче виникало, розвивалось, існувало і було пов'язане із добром). А новий суспільний лад ненавидить і знищує життя, бо життя завжди містить в собі якусь долю зла. Заради знищення зла породжується зло в небачених масштабах¹. Ми бачимо, як послідовний максималіст стає бунтарем. А бунтар стає катом. Таким чином, спокуса соціального ідеалу може привести до царства смерті. Але, як висловився Махатма Ганді: «Сатану не можна вигнати при допомозі Сатани».

Соціально-етичний цикл бунтарства. Таким чином, спостерігається своєрідний соціально-етичний цикл у розвитку бунтарської поведінки, коли етичний максималізм парадоксальним чином породжує аморальну ненависть до життя й нігілізм, які ведуть до руйнування старого суспільства і величезних жертв у побудові нового суспільства, а це, у свою чергу, породжує нову хвилю

¹ Яскравим історичним прикладом такого масового знищення життя мільйонів людей заради спотвореного соціального ідеалу був режим Пол Пота у Кампучії.

морального обурення й новий бунт, на цей раз спрямований проти наслідків «первинного» бунту.

Як було показано, бунтарство пов'язане із нігілізмом, бо обидва ці явища є проявами неадекватної нормативно – перетворюючої стратегії у ціннісно-нормативній сфері суспільства. Нігіліст і бунтар – це соціальні типи, які ідуть в історії рука об руку. Бо вони мають одне духовне коріння - етичний максималізм. Зупинимось докладніше на психологічному аналізі нігілістичної свідомості.

Діалектика нігілістичної нормативної свідомості. (Ніцше як психолог нігілізму). Цікавий аналіз генези нігілістичної свідомості ми можемо знайти у Ніцше, зокрема у його «Щоденниках 1887-1888 р.» (Див.: [8]). Ніцше також вважається одним із засновників філософського інтелектуального нігілізму. Як відомо, одним з лейтмотивів творчості німецького філософа була тема переоцінки цінностей. Його дуже привертала проблема трансформацій і кардинальних змін у сфері нормативно-ціннісної культури людства на зламі епох. І треба віддати належне мислителю, він розглядав такі трансформації досить діалектично, у взаємозв'язку всіх складових цього процесу, приділяючи увагу тонкому психологічному аналізу їхніх чинників і духовно-психологічних рушійних сил. В цьому він нагадує ще одного видатного мислителя і художника другої половини 19 ст. – Федора Достоєвського. І цей ідейний зв'язок між двома видатними постатями далеко не випадковий. Справа у тому, що Ніцше багато з своїх ідей і мотивів творчості запозичив з романів Достоєвського, але переосмисливши їх в тій чи іншій формі. Як відзначав відомий радянський і російський культуролог і дослідник теми нігілізму Ю.Н. Давидов, це документально підтверджується простим співставленням конспектів творів російського письменника, зроблених Ніцше, із текстами творів самого філософа, зокрема, таких, як «Антихрист» та «Щоденник нігіліста» (Див.: [3, с. 186]). На думку дослідника, «пізній Ніцше асимілював його ідеї, у ряді випадків обмежившись заміною ціннісного знаку на протилежний («плюса» на «мінус» і «мінуса» на «плюс»)» [3, с. 186].

І дійсно, якщо розглянути основні складові інтелектуального меню Ніцше, то принаймні суттєва частина його ідей (які свого часу стали культовими для частини європейських й вітчизняних інтелектуалів) відчутно перегукуються з думками, які

містяться в діалогах і монологах героїв романів російського письменника. Концепти надлюдини, волі до влади, перебування «по той бік добра і зла», акцент на перевагах надлюдини над «тварью дрожащей» - смиренною і чесною «маленькою людиною», - всі ці позиції ми легко впізнаємо у монологах Родіона Раскольнікова; теми «смерті Бога» і примарності духовного світу, презирливе ставлення до християнських чеснот, які начебто послаблюють особистість, знайдемо на сторінках «Бесів». Ю. Давидов переконливо демонструє, що «Щоденник нігіліста» німецького філософа спирається на інтерпретацію листа Ставрогіна перед самогубством (Див.: [3, с. 187]). З іншого боку, не можна заперечувати, що в творчості Ніцше дуже важко відділити ідеї, які прямо запозичені у Достоевського, від ідей, які «носилися у повітрі» і були озвучені мислителями у схожому вигляді, але з різними акцентами, незалежно один від одного.

Але ми цілком згодні з думкою Ю. Давидова, що Ніцше асимілює багато позицій з семантичного простору Достоевського у такий простий спосіб: він перевертав та переструктурував його думки прийомом ціннісної інверсії: те, що письменник розвінчує як зло, філософ оцінює як добро, міняючи знаки на протилежні і подаючи переосмислені таким чином ідеї з романів Достоевського за свої відкриття. Те, що письменник діагностує як духовну хворобу, філософ проголошує як ознаку здоров'я, і навпаки. Як ми побачимо трохи нижче, інверсне переструктурування системи етичних цінностей, коли «земля» проголошується «небом», а «небо» «землею», «пекло» розглядається «раєм», а «рай» «пеклом», коли вищі духовні цінності відкидаються як примарні, - така ціннісно-етична трансформація саме і призводить до розвитку нігілізму. І цей хід думки нігіліста критично розкриває саме Ніцше (у своїх коментарях до роману «Беси»). З іншого боку, парадоксально, що розвінчує логіку нігілізму філософ, який сам став трубадуром європейського нігілізму!

Ніцше сам визнавав вплив російського письменника у таких широковідомих словах: «Достоевський - це єдиний психолог, у якого я міг дечого навчитись. Знайомство з ним я рахую найгарнішою удачею в моєму житті».

Факт значного впливу Достоевського на Ніцше, тим не менш, не заперечує значний внесок самого німецького мислителя у проблему становлення та трансформацій ціннісно-нормативної свідомості. Ми спробуємо продемонструвати це, спираючись на його конспект роману Достоевського «Беси» і коментарі до нього, в яких філософ намагається дослідити діалектику становлення нігілістичного розуму. І робить це, на нашу думку, дуже змістовно. Конспекти не були призначені до друку, на відміну від його широковідомих творів, довгий час не надходили до наукового обігу (вперше надруковані у 1970 році у ФРН). Вони малодосліджені вітчизняними літературознавцями, а психологами іще менше, але містять, на наш погляд, неабиякі психологічні здобутки, які становлять великий інтерес для розкриття нашої теми.

Отже, спробуємо представити у систематичному вигляді фази розвитку нігілістичної свідомості, спираючись на думки Фрідріха Ніцше з «Щоденників 1887-1888 р.» і пропонуючи деякі власні міркування й коментарі.

Фази розвитку нігілістичної свідомості.

1. **Жага абсолютного ідеалу.** Ідеал є опорною реальністю. Спочатку людина цілком довіряє ідеальним цінностям, й налаштована піднесено, жадаючи абсолютного ідеалу, шукаючи абсолютної правди.

2. **Жах перед відкриттям фальші всього** [8, с. 189].

Жага ідеалу призводить до розчарування в дійсності, в якій цього ідеалу немає. Після невдалих пошуків людину охоплює жах перед відкриттям фальші всього. Таким чином, жага Абсолюту породжує жах перед злом оточуючого світу.

3. **Фаза пристрасного заперечення всього, всезагального «НІ!»** [8, с. 189].

Це фаза абсолютної незгоди із оточуючим світом, як таким, який побудований на неправді й злі. Себто, це народження нігілістичної свідомості.

4. **Фаза презирства до всього** [8, с. 189]. Якщо ідеалу в дійсності немає, то нічого в цьому світі не варто поваги.

5. **Катастрофічний злам:** а чи не є брехня чимось божественним, чи не полягає цінність всіх речей у їхній оманливості, чи не є брехня і фальсифікація як раз найвищою цінністю і метою? [8, с. 190]. Може, єдиною правдою є те, що усе – брехня? А як так, то чи не є брехня єдиною правдою?

На цій стадії відбувається кардинальне інверсне переструктурування ціннісної сфери свідомості: добро і зло, позитивне і негативне, «дах» і «підлога» світу міняються місцями. Розчарований ідеаліст стає нігілістом і циніком.

6. **Фаза поклоніння «брехні й злу».** На цій фазі відбувається остаточний перехід віри у добро у свою протилежність - віру у зло. Віра в істину як опора особистості поступається місцем вірі у брехню.

7. **Зсув цінностей у чуттєву сферу. Чуттєвість стає опорною реальністю.** Брехня – це ніщо, пустота. На неї неможливо надійно спиратися. І тоді людська чуттєвість стає єдиною вартою довіри інстанцією.

Якщо всі ідеї та ідеали – це обман і брехня, то чуттєві інтереси, чуттєві задоволення та страждання – ось єдині достовірні реалії, які залишаються людині, яка зголодніла за правдою, і шукає чогось достовірного в цьому оманливому і мінливому світі. Як пише Ніцше, лише зголоднілий за істиною шукає розпусти [8, с. 191]. «Найбільш гідне в людині, за Гете, послідовність, і вона-то й властива нігілісту. Ось він вирішує віддатися розпусті. Треба віддати належне його логіці, оцінити її може тільки філософ. Всі ідеї – брехня, омана; чуттєві переживання – ось остання реальність... Треба відкинути всі покрови і прикраси, всю цю фальш; залишиться розпуста і страждання, і сплав розпусти і страждання» [8, с. 191].

Таким чином, до нігілізму парадоксальним чином приходять ідеалісти – максималісти: пріоритети нормативно-ціннісної сфери, які в максималістів спочатку концентруються навколо ідеальних цінностей, з часом зсуваються у сферу матеріальних і чуттєвих цінностей. Рушійною силою трансформації є невдалі пошуки істини. Після цього зсуву у чуттєву сферу більшість ідеальних й надособистісних реалій заперечуються як примарні та ілюзорні. Атеїзм, на думку філософа, може розглядатись у цьому контексті як повна відсутність ідеалів [8, с. 191]. Від ідеалізму свідомість, яка шукає вищої істини, пересувається у чуттєвий матеріалізм, який заперечує вищі цінності. Атеїзм, за оцінками Ніцше, стає теоретичним вираженням стану повної відсутності ідеалів, тобто нігілізму. В цій думці проявився ще один парадокс філософа – автор «Антихриста» визнав атеїзм проявом духовного неблагополуччя людини. Ніцше сам пережив деякі з трансформацій нігілістичної свідомості, які описав, аналізуючи феномен

російського і європейського нігілізму. І це є показовим для видатного європейського інтелектуала та референтної персони, яка уособлює в собі долю духовно-психологічних шукань цілих поколінь європейської інтелігенції.

8. Самообожнення нігіліста. Надлюдина. Втрата метафізичної вертикалі. Цілком логічно, що, відкидаючи Бога, людина сама себе наділяє божественними атрибутами. Разом із запереченням Бога наступає «абсолютна зміна» [8, с. 191]. «Нема ніякої вищої інстанції: там, де можливий Бог, ми самі і суть Бог... Й ми повинні приписати собі атрибути, які приписуємо Богові..» [8, с. 191].

Отже, на місце культу Бога як вищої надособистісної інстанції приходять культ Людини. Нібито це дуже гуманно - шанувати людину, понад усе, а не Бога. Але при цьому людина втрачає ідеал, канон і кінцеву мету свого існування, і позбавляється самої можливості вийти за рамки самої себе. І піднятися над своєю недосконалістю до тієї висоти людської досконалості, яка вже існує як зразок і якою є Бог. Людина втрачає метафізичну вертикаль і перспективу і тому потрапляє в пастку самої себе, вона як космічна чорна діра втягує в себе своє світло і не може вийти за обмежені кордони власного «Я». Більш того, вона, якщо продовжити космологічну аналогію, починає «втягувати» себе в себе і стискатися у розмірах, замість того, щоб розширяться і розвиватися. Людина не може стати надлюдиною, Людинобогом, і піднятися над своїми межами без Боголюдини, тобто істинної Надлюдини, яка існує не в уяві, а в реальності.

Людина, яка себе обожнила, замикає себе у власних вузьких рамках своєї недосконалості і стає рабом власної недосконалості, власного Я і власних примх. Як наслідок, з неї розвивається, зокрема, тип свавільної особистості.

9. Духовна реверсивність (маятникове хитання з крайності в крайність). Людина, намагаючись стати надлюдиною, робить стрибки у духовну «стратосферу». Бажаючи звільнитись від всевладдя матеріального світу, вона чинить спроби вистрибнути у духовний світ. Але, оскільки Бога там немає (як вона вважає), то й нема за що «зачепитись» у цій сфері, і свідомість повертається назад на грішну землю. І знову починає сповідувати цінності нижчого порядку. Але не може цим вдовольнитись і знову намагається вистрибнути у стратосферу. А там, так би мовити, ковтає озон вершин і долучається до вищих цінностей. Але не може

втриматися на цій висоті і падає знов і знов... Відбуваються маятникові хитання ціннісної сфери, особа переміщається з однієї крайності в іншу, переходить від сповідання вищих цінностей до захоплення нижчими й навпаки. Творчість самого Ніцше – яскрава ілюстрація цієї закономірності. Він у своїх текстах часто перескакує з крайності у крайність. То він з гнівом пише про державу як жахливе потворне чудовисько, яке годується людьми, то із захватом оспівує велич держави. То висловлює співчуття маленькій людині, то пише про неї з презирством, то таврує насилля, то висловлює повагу і навіть захоплення з приводу цього явища, то оспівує духовні пориви і цінності, то оголошує їх примарними... Ці та інші протиріччя його думки давали підстави для дуже суперечливих, навіть взаємовиключних оцінок творчості філософа. Одні дослідники оголошували філософа предтечею фашизму (доречі, так вважали й самі фашистські ідеологи). Інші не меншими підставами вважали його апологетом гуманізму. Причому кожна із суперечливих оцінок спиралася на думки самого Ніцше.

Ту ж саму особливість – хитання з однієї крайності в іншу, аналогічну духовно-ціннісну реверсивність, ми можемо помітити у ще одній формі атеїстичного гуманізму – марксистській. Проголошуючи ствердження людської величі і суспільного блага найвищими цінностями, ця ідеологія періодично скочується до апології насильства, тоталітаризму, імморалізму і заперечення духовних цінностей як таких, що мають якусь самостійну іпостась незалежно від класових та матеріальних інтересів людей. Чим це обертається на практиці, добре відомо.

10. Амбівалентність матеріалістичного гуманізму. Атеїстичний гуманізм являє собою досить амбівалентне соціо-культурне явище: він то підносить то знищує те, що проголошує вищою цінністю – людину. Причина цього – саме духовна реверсивність нігілістичної свідомості, коли філософська свідомість й реальна політична практика «гуманістів» роздираються несумісними протиріччями атеїстичного нігілізму.

Ось такі стадії духовно-ціннісної трансформації бунтаря ми реконструювали за допомогою Ніцше й... Достоевського, бо знахідки німецького філософа багато в

чому є узагальненим стислим конспектом діалогів та духовних шукань героїв Федора Михайловича.

З огляду на всі вищенаведені негативні наслідки максималізму, властивого бунтарю - яacobінцю, ми пропонуємо роздивитись інший більш конструктивний і творчий, на нашу думку, тип бунтаря, про який ми теж казали вище, а саме тип бунтаря-реформатора (див. Табл. 2). Він не відмовляється від завдання перетворення дійсності, але відмовляється від етичного максималізму як принципу зовнішньої соціально-перетворюючої дії (хоча може зберігати максималістські настановлення щодо себе самого), і займає більш реалістичну й помірковану позицію, ніж бунтар-яacobинець. Бунтар-реформатор припускає можливість співіснування, компромісів між добром і злом, і намагається балансувати між ними. За Г.О. Баллом, «раціогуманістичний підхід відкидає як моральний (і, взагалі, ціннісний) максималізм, так і моральний (і ціннісний) нігілізм» [1, с. 18]. Це відповідає логічній істині, за якою «непраота одних не обов'язково тягне за собою правоту інших» [там само].

Раціогуманізм шукає оптимальне поєднання протилежностей у житті і не стає на шлях повного знищення однієї з протилежностей на користь абсолютного утвердження іншої. З точки зору раціональних законів діалектики, це неможливо; точніше, якщо таке й відбувається, то стає неминучим відкочування соціальної системи назад або її деформація чи загибель. Розвиток системи має місце, коли результатом боротьби протилежностей стає їхній синтез та перехід на новий рівень системності, на якому відбувається зняття протилежностей (термін Г. Гегеля), тобто зберігається позитивне, що в них є, і відкидається віджиле. З іншого боку, на думку Г.О. Балла, раціоналістичний підхід теж не є всеохоплюючим, і не завжди раціональні аргументи можуть бути взірцем для соціально значущих вчинків. «Якнайбільше спирання у визначенні засад етично обґрунтованої соціальної поведінки на раціональний аналіз не виключає визнання обмеженості його можливостей у розв'язанні конкретних етичних колізій, особливо за нагальної необхідності здійснення у напруженій ситуації оптимального вчинку. Тоді стає у пригоді людське сумління, що є формою інтуїції, базованою на

особистісній моралі»². Голос сумління, моральна інтуїція й етичні принципи в ряді випадків можуть бути важливішими за раціональні аргументи.

Висновки. 1. З усього вищесказаного витікає та величезна роль, яку відіграє в житті суспільства норма та такий прояв її дії як захищеність людини законом. Для того, щоб норма і закон не провокували деформацій ціннісної сфери особистості та патологічної соціальної поведінки, вони мають бути прозорими та справедливим, і в цій якості втіленими у соціальне життя.

2. Вихід з кризи суспільних норм вбачається у реформаторських зусиллях, спрямованих на творчість у сфері соціальних норм, яка сприяє суттєвій трансформації нормативної бази, і в той же час уникає нігілізму і максималізму.

Література

1. Балл Г.О. Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки / Г.О. Балл // Психологія і особистість. – 2015. – № 2(8). – Ч. 1. – С. 6-22.
2. Губенко О.В. Соціальна норма і соціальна творчість: соціально-психологічні проблеми формування нормативно-інституціональної культури суспільства / О.В. Губенко // Практична психологія та соціальна робота, 2009, №8, с. 66-74.
3. Давыдов Ю.Н. Достоевский глазами Ницше / Ю.Н. Давыдов // Иностранная литература.– 1990. - №4. – С. 186-187.
4. Косалс Л.Я. Социология перехода к рынку в России / Л.Я.Косалс, Р.В. Рывкина. – М., 1998.
5. Лебон Гюстав. Психология народов и масс/ Гюстав Лебон. – Санкт-Петербург, 1995. – 311с.
6. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
7. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории. Перевод с франц. – Москва: Прогресс 1966. – 313с.
8. Ницше Фридрих. Из наследия (осень 1887 года – март 1888 года). (Вступительная статья и составление Ю.Н. Давыдова) / Фридрих Ницше // Иностранная литература.– 1990. - №4. – С. 187-197.

Reference

² Цитую тези доповіді Г.О. Балла «Раціогуманістичні засади вдосконалення етичної свідомості», проголошеної на методологічному семінарі в Інституті психології імені Г.С. Костюка 2 червня 2016 р. (див. <http://naps.gov.ua>).

1. Ball, G.O. (2015). Raciogumanistychnyj pidxid do vyznachennya zasad cinnisno nalashtovanoyi socialnoyi povedinky [Ratsiohumanistyc approach to determining the principles of value-minded social behavior] *Psychologiya i osobystist* [Psychology and Personality. Part 1], pp. 6-22 (ukr).
2. Gubenko, O.V.(2009). Socialna norma i socialna tvorchist: socialno-psychologichni problemy formuvannya normatyvno-instytucionalnoyi kultury suspilstva [Social norm and social work, social and psychological problems of formation of regulatory and institutional culture of the society]. *Praktychna psychologiya ta socialna robota* [Practical psychology and social work], 8, 66-74 (ukr).
3. Davydov, Yu.N. (1990). Dostoevskiy glazamy Nyczsche [What appears in the eyes Dostoevsky Nietzsche]. *Ynostrannaya lyteratura* [Foreign literature], 4, pp. 186-187 (rus).
4. Kosals, L.Y., Rivkyna, R.V. (1998). Socityologyya perexoda k rinku v Rossyy [Sociology of transition to a market economy in Russia]. – Moscow (rus).
5. Le Bon, Gyustav. (1995). *Psychologyya narodov y mass/ Gyustav Lebon* [The psychology of nations and mass]. – Sankt-Peterburg (rus).
6. Maksymenko S.D. *Geneza zdijsnennya osobystosti* [The genesis of implementation of personality]. Kyiv: Vyd-vo TOV «KMM», 2006. – 240 s. (ukr).
7. Merton R. (1966). *Socyalnaya struktura y anomya* [Social Structure and Anomie]. *Socityologiya prestupnosti. Sovremennye burzhuzaznye teoryy. Perevod s francz* [Sociology of crime. Modern bourgeois theory. Translation from French]. Moskva: Progress (rus).
8. Nietzsche, Friedrich. (1990). *Yz nasledyya (osen 1887 goda – mart 1888 goda). (Vstupytelnaya statya y sostavlenye Yu.N. Davydova)* [From the heritage (Autumn 1887 - March 1888). (Introductory article and preparation Y.N. Davydov)]. *Ynostrannaya lyteratura* [Foreign literature], 4, 187-197(rus).

Губенко А.В. Трансформации нормативной сферы личности в условиях бунта как формы аномического поведения.

В статье освещается проблема нормативного кризиса в обществе. В частности, анализируется противоречие между старыми и новыми общественными нормами в обществе и последствия, которые из этого вытекают для поведения человека. Привлекается теория аномических расстройств Дюркгейма и Мертона. Согласно классификации типов аномического поведения Мертона, поведение, связанное с заменой старых норм на новые, называется бунтом. В статье сделана попытка развить типологию бунтарской поведения. Были определены следующие категории бунтарей: нигилист, якобинец и реформатор. Мы назвали нигилистом бунтаря, который разрушает старые нормы и не создает новые. Бунтарь, который разрушает старые нормы и принудительно вводит новые, был назван якобинцем. Бунтарь, который не разрушает, а постепенно трансформирует старую норму в новую, это бунтарь-реформатор. Указывается на необходимость предотвращения девиаций социального поведения путем реформаторского социального творчества.

Ключевые слова. Аномические расстройства, общественная норма, теория аномических расстройств Дюркгейма и Мертона, кризис общественных норм.

Gubenko A.V. Transformation of regulatory sphere of personality in the conditions of rebellion as a form of anomic behavior.

The article informs about the problem of the normative crisis in society. In particular, there is analyzed the contradiction between old and new social norms, and consequences, resulting thereof contradictions for behavior of the people. For analysis of the problem is attracted the theory of anomic frustrations of Durkheim and Merton. According to the Merton's classification of types of anomic behavior, the behavior associated with the replacement of old rules to new called rebellion. The article is an attempt to develop a typology of rebellious behavior. There are following categories of rebels were identified as a nihilist, Jacobin and reformer. We called nihilist rebel who breaks old rules and does not create new ones. Rebel, which destroys the old standards and introduces new forcibly, was called Jacobin. Rebel, which does not destroy, but gradually transforms the old rate on new, this rebel reformer. It is indicated on need of preventions some deviations of social behavior by social creativity.

Key words. Anomic frustrations, social norm, theory of anomic frustrations of Durkheim and Merton, crisis of social norms.

Відомості про автора:

Губенко Олександр Володимирович, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: alado2014@yandex.ru